

OTKA zárójelentés

A kutatás eredményei (szakmai beszámoló)

1. A kutatás célja, a legfőbb kutatási kérdések és a módszertan

2015-ben indult el és 2018 decemberében fejeződött be a 112450. számú, a „Stratégiaaváltás a világgazdaságban: exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés” című OTKA-kutatás, amely azt vizsgálta, hogy a 2007-2008-as világgazdasági válságot követően milyen lehetőségek vannak a növekedés beindítására és fenntarthatóságára. 1) Folytatható-e a sok ország esetében sikeres exportorientáció? Esetleg egy újfajta export-orientáció van a láthatáron? A kérdés felvetése annál is inkább időszerű, mivel az export vezérelte növekedési stratégia egyre kevésbé fenntartható és jelentős egyensúlytalanságokat okoz a világgazdaságban, amit a "károsult" aktorok egyre kevésbé tolerálnak. Kérdés, hogy kifulladásban van-e a hosszú évtizedeken át sikeres és egyre több ország által vágyott/követett export vezérelte növekedési modell vagy csak a válság nyomán csökkenő világkereslet és dinamikáját vesztett világkereskedelem készíti megtorpanásra? Elképzelhető-e folytatása úgy, hogy egyre több ország szeretne hasonló stratégiát folytatni? Meghaladható-e a zéró végösszegű játszma, vagyis valamennyi résztvevő tud-e majd profitálni a továbbfolytatott exportorientációból? 2) Amennyiben az export vezérelte növekedés kilátásai kevésbé kedvezőek, akkor milyen növekedési opcióban gondolkodnak a világgazdasági szereplők? Lehet-e a hazai keresletre, a belső fogyasztásra alapozott növekedési stratégia az exportorientáció alternatívája, hiszen a fogyasztás a gazdasági növekedés egyik endogén tényezője. 3) Esetleg visszatérünk az importhelyettesítéshez, amely egyszer már sikertelennek bizonyult? 4) Netán egy új, a különböző gazdaságstratégiák egyes elemeit ötvöző „policy mix” lehet a megoldás, amikor is az országok adottságai, a növekedés rendelkezésére álló tényezői és a világgazdasági helyzet fogja meghatározni a követendő stratégiákat és az alkalmazott gazdaságpolitikát? 5) S a lényegi kérdés, hogy a fenti változások milyen mozgásteret teremtenek a magyar gazdaság számára.

Ahhoz, hogy a felvetett kérdéseket megválaszoljuk, először az említett gazdaságstratégiák elméleti hátterét vázoltuk fel, majd pedig ezt vetettük egybe az empíriával. Ez utóbbi alapját a nem-véletlenszerű mintavételen alapuló 6

ország esetének vizsgálata képezte. 6 olyan országot választottunk ki, amelyek különböző időpontokban folytattak sikeres exportorientációt (leghamarabb *Japán*, majd *Dél-Korea* s időben legkésőbb pedig *Kína*, illetve *Törökország*). Továbbá olyan országokat vontunk be a vizsgálatba, ahol a nagy belső piac következtében lehetőség van a hazai kereslet vezérelte növekedési modellre való áttérésre (*India*, *Kína*, *Brazília*, de *Japán* és *Törökország* sem tartozik a kis országok közé). Igaz, hogy az esettanulmányok csupán 6 országot fednek le, de reprezentatívnak tekinthetjük a mintát, hiszen a világ népességének 42%-a él ebben a 6 országban, ahol a világ GDP-jének 30%-át állítják elő, a világ ipari hozzáadott értékének közel 40%-át termelik, s a világ exportjában való részesedésük 2017-ben 23% volt.

A kiválasztott országok esetét megvizsgálva az alábbi kérdésekre kerestük a választ:

- Mennyiben volt sikeres az export-orientáció, mi volt a siker titka és mik e növekedési modell fenntarthatóságának esélyei, lehetőségei? Van-e szándék az exportorientáció folytatására?
- Mutat-e kifulladás jeleket az exportra alapozott növekedési modell, s ha igen, akkor milyen stratégiai alternatívákban gondolkodik az illető ország?
- Reális lehetőség-e a belső keresletre alapozott növekedési modellre való átállás? Mik ennek a feltételei, belgazdasági és világgazdasági következményei?
- Mik a legfőbb összetevői egy "policy mix"-nek? Ténylegesen melyik gazdasági növekedési stratégia szolgálja jobban az adott ország gazdasági és társadalmi fejlődését?
- S milyen tanulságok vonhatók le a fentiekből a magyar gazdasági stratégiát illetően?

Elemzésünk során az A. J. Felipe és J. Lim (2005) által kidolgozott *módszertant* alkalmaztuk, a növekedést az aggregált keresleti összetevők oldaláról közelítettük meg s ennek alapján vizsgáltuk meg az export vezérelte növekedésről a belső kereslet vezérelte növekedésre történő váltás előfordulását. Az elemzések minimum négy (1973-tól napjainkig), de sok esetben még ennél is több évtizedet fednek le s a keresleti oldali makrogazdasági számításokon alapulnak, amelyek szerint – az alap esetben – a kibocsátás egyenlő a fogyasztás, a beruházás (vagyis a belső kereslet), és a nettó export összegével. Következtetéseink az alábbi idősoros számításokon alapulnak: (1) a kiadásoldali komponensek részaránya a GDP-n belül, (2) a GDP és a keresleti komponensek

éves átlagos növekedési rátája, (3) a kiadásoldali komponensek GDP részarányukkal súlyozott növekedési rátája (amely növekedési rátában kifejezve adja meg az egyes komponensek GDP növekedéshez való hozzájárulását), valamint (4) az aggregált kereslet egyes komponenseinek hozzájárulása a teljes GDP növekedéshez, százalékos részarányban kifejezve.

2. A kutatás legfőbb eredményei

2.1. Az elméleti háttér¹

A fenti kutatási kérdések megválaszolásának elméleti háttérét két növekedési modell adja, nevezetesen az exportra, illetve a hazai fogyasztásra alapozott modell. Ezek közös vonása hogy az aggregált keresletre épít, de míg az előbbi a külpiacok keresletére, addig az utóbbi a belső keresletre.

2.1.1. Az exportorientált növekedési modell

Az exportorientáció története hosszú múltra tekint vissza. Az elmúlt mintegy 40 évet ez a gazdasági növekedési modell uralta, amely olyan kereskedelmi és gazdaságpolitikán alapszik, ami az egyes országok iparosítását és a termelőkapacitások bővítését a külpiacra való termeléssel célozta megvalósítani a korábban elvetélt importhelyettesítő iparosítással szemben.

A modell sikerességét az azt követő országok (például Németország, Japán, az ázsiai kis tigrisek vagy Kína) által elért magas növekedési ütemek és gazdasági fejlődés mutatja. A neoklasszikus gazdasági elmélet szerint ugyanis pozitív korreláció van az export és a GDP növekedése között, mivel a kereskedelem a növekedés egyik motorja.

Az export vezérelte növekedési modell kétségtelen *előnye*, hogy a komparatív előnyök kihasználása és a kompetitív előnyök teremtése révén növekszik az export, emelkednek az exportbevételek, ami hozzájárul a kereskedelmi és a (folyó) fizetési mérleg egyensúlyban tartásához, a valutatartalékok növekedéséhez, illetve felhasználható a gazdasági növekedés finanszírozásához. Az export fokozása a hazai termelés növekedésén és a termelőkapacitások mind teljesebb kihasználásán alapszik, ami hozzájárul a méretgazdaságosság eléréséhez, aminek következtében a hatékonyság és a termelékenység emelkedik, a hazai és nemzetközi versenyképesség növekszik. A termelés növekedése munkahelyeket teremt, ami növeli a jövedelmeket, s ez a fogyasztás

¹ Erről részletesen lásd Kiss, 2018.

emelkedéséhez és további növekedéshez vezethet. A globalizáció körülményei között az exportorientáció megvalósítása jelentős tőke- és technológia-beáramlással, műszaki fejlődéssel, a modern termelési technológiához való hozzájutással jár.

Az export vezérelte növekedési modell *fenntarthatóságának* jelentős bel- és külgazdasági feltételei vannak. Ilyenek: a külpiaci kereslet alakulása, valamint a célpiacokhoz való hozzájutás, a partnerek nyitottsága, a kereskedelmi liberalizáció mértéke; az exporthoz szükséges nyers- és alapanyag-forrásokhoz való hozzájutás; a külföldi tőke beáramlása; a szakképzett munkaerő rendelkezésre állása; a modern technológia gyors adaptálása az exportra termelő ágazatokban és az oktatásban, képzésben; a beruházási klíma, valamint az exportot segítő szolgáltatások és infrastruktúra fejlesztése.

Mivel az egész modell a fejlett országok fizetőképes keresletére/fogyasztására és az exportorientációt folytató országok kínálatára/termelésére épül, így eléggé *sérülékeny* és hosszú távon *nehezen fenntartható*, legfőbb korlátja az exportkereslet. Erre világított rá a 2008-as globális pénzügyi és gazdasági válság, amikor is megrendült a fejlett országok (mindenekelőtt az USA, Japán és az EU) fizetőképes kereslete. Ráadásul a kínálat nőtt, alapvetően Kína vehemens gazdasági és exportnövekedése, valamint az exportorientációt folytató országok számának növekedése következtében.

A modell aligha folytatható korlátlanul: nem minden ország lehet nettó exportőr és egyre kisebb a lehetőség, hogy új tagokkal bővüljön az export-orientációt folytató országok klubja. Egyre nagyobb a veszélye annak, hogy az eddig növekedést generáló exportorientáció nulla végösszegű játszmává válik azáltal, hogy egyes országok exportja más országok keresletét ejti "rabul" (szerzi meg) vagy más országok exportját szorítja ki. Következésképpen vagy paradigmaváltásra van szükség, ahol is nagyobb hangsúly kerül a belső keresletre és az export-import egyensúlyára az egyes világgazdasági szereplők szintjén, vagy a jelenlegi stratégia módosítására van szükség. Ellenkező esetben globális recesszióra és aszimmetrikus stagnálásra kell számítani a nagyfokú egyensúlytalanságok következtében.

2.1.2. Újfajta exportorientáció?

Kérdés, hogy lehet-e új hajtóerőket találni az exportorientáció továbbfolytatásához, s elképzelhető-e egy újfajta exportorientáció kialakulása. Amennyiben folytatódik az exportorientáció, akkor ahhoz változtatásokra van

szükség a piacok, a kereskedelempolitikai eszközök és a termékek vonatkozásában.

Mivel a fejlett országok fizetőképes keresletének bővülése korlátozott, így olyan régiók *keresletét* kell fizetőképessé tenni, amelyek jelenleg nem vagy csak részben azok. Itt Afrikára, Latin-Amerikára, Kelet-Európára, de Ázsiára is lehet gondolni, ahol továbbra is eléggé visszafogott a fogyasztás. Ami az export *árústruktúráját* illeti, amennyiben az export-orientáció mértékét fenntartani és/vagy növelni akarják, szükségszerű a jelenlegi export-paletta felőli elmozdulás. Ennek egyik lehetősége az exportdiverzifikáció, vagyis az exportpaletta bővítése, új termékek megjelen(tet)ése (zöld termékek, zöld energia, robottechnika, drónok), amikor is maga az új termék termelése, kínálata teremti majd keresletet iránta, vagyis így csökkenthető a jelenlegi keresleti korlát. A másik lehetőség az export minőségének javítása, "*upgrade*"-olása a jelenlegi termékek hozzáadott értékének növelésével, az értékláncban való feljebb lépéssel (lásd India és Japán törekvését), amikor is az exportorientáció egy fejlesztési stratégia részeként jelenik meg. További opció az áru-export *szolgáltatás* exporttal való bővítése (egészségipar, oktatás, környezetipar, szabadidő-ipar).

A *kereskedelempolitikai eszközöknek* továbbra is jelentős szerepük lesz az újfajta export-orientáció megvalósításában. Ez Dél-Dél vonatkozásban a fejlődő országok közötti és a fejlődő régiókon belüli bilaterális és regionális szabadkereskedelmi megállapodások, integrációk számának további növekedését, a kereskedelmi akadályok lebontását jelenti.

A fentiekből az következik, hogy a kifulladás jelei és a létező korlátok ellenére az export-orientációs gazdaságstratégiát aligha kell leírni, ugyanakkor a megváltozott világ gazdasági feltételek között egy újfajta export-orientáció van kialakulóban, amelyben nagyobb hangsúly helyeződik a Dél-Dél együttműködésre, a szolgáltatáskereskedelemre és azokra a szakpolitikákra, amelyek elősegítik, hogy a cégek új piacokra és új termékekkel törjenek be.

2.1.3. A belső kereslet vezérelte növekedési modell

A belső keresletre, s ezen belül is a fogyasztásra alapozott növekedési modell szerint a hazai fogyasztás, vagyis a háztartások/lakosság és a kormányzat által elköltött pénzek pozitív hatással vannak a növekedésre, hiszen a GDP egyik komponense a fogyasztás. Ugyanakkor a GDP (a termelés) növekedésével a bérek, a jövedelmek emelkednek, ami keresletet gerjeszt, s ez a fogyasztás

növekedéséhez vezet, ami további növekedést generál. Az elméletben nincs egyetértés a tekintetben, hogy a növekedés vezet-e a fogyasztás bővüléséhez avagy fordítva, mindenesetre pozitív korreláció mutatható ki a GDP növekedése és a fogyasztás bővülése között.

A fogyasztásra alapozott növekedés számtalan *előnnyel* rendelkezik az exportra alapozott növekedési stratégiával szemben: a) Kisebb az országok külső sokk-hatásnak, egy esetleges protekcionizmusnak való kitettsége és a világgazdasági folyamatoktól való függése, következésképpen sokkal *kiszámíthatóbb* és *stabilabb* növekedést eredményezhet. b) "*Minőségibb*" növekedést és "*egészségesebb*" versenyt képes generálni, csökken az öldöklő (bér)verseny s lehetőség nyílik a bérek emelésére, esetleg a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentésére, ami további fogyasztást generálhat, fenntarthatóbbá teszi a modellt. c) Strukturálisan *kiegyensúlyozottabb* gazdaság és az erőforrások jobb allokációja érhető el akkor, ha a gazdaságpolitikai döntéseket nem az export *minden áron* való növelésének rendelik alá. d) Ráadásul a *terms of trade* késztermék-termelők kárára történő romlási tendenciája is megfordulhat, ha a világpiaci kínálat a hazai fogyasztás felfutása következtében csökken.

Ugyanakkor ez a növekedési modell is jelentős *korlátokkal* küzd: a) Ezt csak olyan *nagy belső piaccal*, magas megtakarítási rátával, valamint alacsony beruházási és fogyasztási szinttel rendelkező országok tudják megvalósítani, ahol reális esélye van a belső fizetőképes kereslet tartós növekedésére. b) Könnyebben valósítható meg és finanszírozható azokban az országokban, ahol a *megtakarítási ráta* jelentős mértékben meghaladja a beruházási rátát, vagyis az ország lehetőségei alatt ruház be (under-investment). c) A világgazdasági függés csökkentését *korlátozó tényező*, hogy mivel a belső kereslet és az exportpiaci kereslet *struktúrája* nem minden esetben esik egybe, így a belső fogyasztásra alapozott stratégia csak olyan országokban járható út, ahol az export-koncentráció nem túl magas. d) Ez a modell csak akkor *fenntartható*, ha növeli a hatékonyságot és az erőforrások, a szaktudás, a humán tőke, a fizikai és a társadalmi infrastruktúra optimális kihasználását. e) A *kis belső piaccal* rendelkező országok (például Magyarország) ezzel a modellel nemcsak a fogyasztást nem tudják bővíteni, de a hatékonyságot sem tudják növelni és a méretgazdaságosság előnyeit sem tudják kihasználni. Ugyanakkor amennyiben a nagy belső piaccal rendelkező országok fogyasztása jelentősen növekszik (például Kínában vagy Indiában) akkor ez piacot tud biztosítani a kisebb, de továbbra is exportorientációt folytató országoknak.

A hazai kereslet vezérelte gazdaságstratégia megvalósításának, illetve a belső kereslet növelésének legfőbb *feltételei*: a) A *lakossági fogyasztás ösztönzése* alapvetően a bérek és a jövedelmek emelése, egyenlőbb elosztása, valamint a szociális védőháló erősítése által. b) A *kormányzati kiadások emelése* az állami infrastrukturális beruházások és a jóléti kiadások növelésével. c) A *magánberuházások ösztönzése* a pénzügyi stabilitás növelésével, az intézményrendszer fejlesztésével, a jó kormányzás erősítésével és a korrupció csökkentésével. d) A bérek és jövedelmek *vásárlóerejének* megőrzése az infláció féken tartásával, valamint a hitelfelvételi hajlandóság és a vásárlói bizalom erősítésével.

Az új növekedési modell megvalósításához a *világgazdasági* környezetnek és a világgazdaság struktúrájának is változnia kell. Ugyanakkor látni kell, hogy még ha lenne is lehetőség a fenti gazdasági korlátok lebontására és a javasolt stratégia elemeinek megvalósítására, a *politikai akarat* sok ország esetében hiányzik. Miért kellene feladni azt a modellt, nevezetesen az exportorientációt, amely eddig olyan sikeres volt? S miért éppen az én országom adja fel, a többiek pedig majd megszerzik az én nehezen megdolgozott piacaimat?!

2.1.4 Egy "policy mix", mint reális alternatíva

Tekintettel arra, hogy mind az exportorientációra, mind pedig a belső keresletre alapozott stratégia jelentős korlátokkal küzd, és az egyes országok esetében más az export és a belső kereslet szerepe a gazdasági növekedésben, ezért a belső keresletre alapozott növekedési modell aligha fogja az exportorientációt kiszorítani, legfeljebb kiegészíteni. Így *a két modell komplementaritását kell optimalizálni*, vagyis az exportra termelő ágazatok esetében alapvetően a külső keresletre kell támaszkodni és ezzel párhuzamosan növelni kell a belső keresletet. Az exportorientációban rejlő lehetőségeket a világpiaci kereslet élénkülése esetén kell kihasználni, ugyanakkor annak lanyhulását, a termelésre és a foglalkoztatásra gyakorolt negatív hatását a hazai piacra való termeléssel kell ellensúlyozni.

2.2. Az empirikus kutatások eredményei az esettanulmányok alapján

2.2.1 Brazília²

Brazília fejlődési útját a kapitalista világrendszer összefüggéseibe ágyazva vizsgáltuk. A világgazdaság aktuális helyzete tükrében feltártuk az elmúlt évtizedek növekedési, utolérési periódusait és az ezekhez társuló gazdaságpolitikai kurzusokat, amelyek váltakozását a világgazdaság nagy ciklusainak alakulása kényszerítette ki. A tőkegazdaság pályáját és ciklusait a *tőke-értékesülés* trendjei és ciklusai határozzák meg, s a tőke-értékesülést az 1980-es évek óta a transznacionális vállalatok értékláncaiban zajló folyamatok irányítják, a világgazdasági ciklusok tehát a *globális* tőke-értékesülési ciklusok ritmusa szerint alakulnak. Brazília a maga nyitott pénzügyi szférájával, liberalizált tőkemérlegével e rendszer szerves (félperifériás) része, így e globális trendek és ciklusok alapvetően befolyásolják az ország fejlődését és kormányai politikáját is.

A globális tőke-értékesülési ciklus intenzív szakasza a centrumban zajlik, extenzív (expanzív) szakasza a perifériákon, ami a hullámokban előre haladó fejlődés ellenére állandósítja az utóbbiak technológiai lemaradását, s a ciklikusan megugró bérnövekedéssel időről időre elkoptatja versenyképességüket.

A brazil példa azt mutatja, hogy a liberális („exportvezérelt”) és az államnak nagyobb szerepet engedő („belpiac orientált”) gazdaságpolitikai kurzusok a ciklusok végén, a felhalmozott és egymást erősítő (külső, belső) egyensúlytalanságok orvoslásának igényével lépnek fel, de végül ugyanazt az utat járják be, mint elődeik. A kulcskérdés a perifériák tőkéjének gyenge profittermelő képessége, ami a felhalmozás gátja, a fejlett országokhoz való felzárkózás rendszerszintű akadály.

Brazília sikeres felzárkózási periódust élt meg a második világháború utáni importhelyettesítés idején, az 1990-es években és a Lula-időszakban is. Az elsőnek az 1970-es évek olajárrobbanásában jelentkező válság vetett véget és az állam szerepének visszaszorulásával, „nyitással”, az export arányának növekedésével járt. A második (1991-96), amelyben egyébként az export aránya a korábbiakhoz képest mérséklődött, az információtechnológiai alapú fellendülés kifulladásával (2000-2001) ért véget. A váltást itt az állam szerepének újbóli felértékelődése jelentette, eleinte a szociális szférában (2002-

² Lásd Artner, 2018.

2006), az időszak második felében (2007-től) pedig már a gazdaságban is. Ezt a kurzust mégsem a „szociális túlköltekezés” vitte válságba. A 2008-as globális pénzügyi krízis után, majd a nyersanyagpiaci ciklus 2011-től datálódó lecsengése idején a brazil állam növekvő összegű beruházásokkal igyekezett táplálni a növekedést. A nyersanyagpiaci árak mélypontján, a világkereskedelem 2015-2016-os visszaesésekor előállt válsághelyzet azonban alkalmat adott a kormányzati politika hibáztatására, és ismételten egy neoliberális fordulatra, amellyel a munka javára eltolódott elosztást a költségvetési szigor ürügyén korrigálni lehetett.

A brazil példa legfontosabb tanulságai: 1) a hierarchikus világrendszer globális tőke-értékesülési ciklusai kijelölik az egyes nemzetgazdaságok helyét, korlátok közé szorítják fejlődésüket és kormányaik cselekvési lehetőségeit; 2) a tőke-értékesülés újratermeli a gazdasági-társadalmi egyensúlytalanságokat, úgy az országokon belül, mint azok között, és időről időre válságba jut, így az állami beavatkozás (protekciónizmus, belpiaci orientáció, államosítás, olcsó hitel stb. formájában) időről időre szükségessé válik. 3) Az állami beavatkozás azonban csak addig kedvező a tőke-értékesülés számára, amíg a veszteséget társadalmasítja (pl. bankmentés, költségvetési megszorítások), de amint a munka javára korrigálja az elosztást, terhessé válik a tőkének. 4) A profitabilitás ellen ható gazdaságpolitika hosszabb távon nem tartható fenn, a (fél)perifériákon különösen nem, lévén azok számára az áthárítás (termelés-kitelepítés alacsonyabb bérű országokba) lehetősége nem, vagy jóval kevésbé adott, mint a centrumtőke számára.

2.2.2. Kína³

Kínában a hetvenes évek végétől tértek át az aktív külgazdasági politikára: a külföldi tőke és technológia nagyarányú behozatalára és az exportorientált fejlesztési stratégia követésére. Kína gazdasági sikereinek kulcsa mindazonáltal nem csupán a klasszikus értelemben vett exportra alapozó növekedés, hanem egy sajátos fejlődési modell, mely az exportorientált növekedést kombinálta a beruházásokkal, kiegészítve azt a kereskedelmi és árfolyam-politikák speciális keverékével. Az exportvezérelt stratégia leginkább az 1978 és 2006 közötti növekedést magyarázza, míg az azt követő évek - főként a 2008-as válság utáni időszak - növekedése már egyértelműen az állami direktíva mentén megvalósuló beruházások eredménye.

³ Lásd Szunomár, 2018.

Az export-vezérelte modell kifulladásának jelei már az évezred eleje óta mutatkoznak. Az export/GDP mutató 2006-ban érte el csúcsát, 37 százalékot, majd meredeken megindult lefelé: ma már 20 százalék alatt van. Ezzel szemben a beruházás/GDP arány a kilencvenes évek óta 30 százalék, míg a 2008-as válság óta folyamatosan 40 százalék felett található. A stratégiai alternatívaként megnevezett belső fogyasztás egyelőre nem bővül olyan ütemben, hogy kellő mértékben helyettesítse/kiegészítse az export GDP-növekedéshez való hozzájárulását, és/vagy hogy lehetővé tegye a(z állami) beruházási ütem csökkentését. Igaz, e mutató az utóbbi években már 40 százalék körül mozog. Az utóbbi pár év eredményei némi bizakodásra adnak okot: az erősödő, számában is növekvő kínai középosztály költekezési kedve nő. A fogyasztás GDP-arányos növekedése azonban várhatóan továbbra sem lesz kiugróan magas: a fokozatos, lassú növekedés lesz jellemző.

Jelenleg tehát önmagában egyik összetevő - export, beruházás, belső fogyasztás - sem tekinthető egyeduralkodónak, mindhárom tényező hozzájárul a kínai gazdasági teljesítményhez, de a cél deklaráltan a belső fogyasztás erősítése, erre - ennek jövőbeni sikerére - mutató pozitív jelek pedig már napjainkban is vannak. A beruházások túl jelentős szerepet játszanak továbbra is, azt a kormányzat is csökkenteni szeretné, de egyelőre nem tudja (ez a stratégia számos veszélyt rejt magában). Az export esetében a globális keresleten is sok múlik, Kína pedig nem akar ennek kiszolgáltatva lenni (a 2008-as válság is azt igazolta, hogy az exportra alapozó növekedés még egy ilyen hatalmas, diverzifikált kapcsolatrendszerrel rendelkező országot is kiszolgáltatottá tehet).

Kína esetében tehát egyelőre szó sincsen arról, hogy a belső kereslet felváltaná az exportot és a beruházásokat, s a kínai növekedés egyedüli motorjává válna, itt sokkal inkább távlati célokról van szó, melyekre fel kell készíteni az országot és a társadalmat egyaránt. Ha ugyanis a belső fogyasztás (hosszú távon, strukturális reformok révén történő) növelése sikerrel jár, az új lökést adhat a termelés növekedésének és csökkentheti a további piaci részesedés megszerzésének szükségességét. Továbbá, az ily módon felszabadult termelési kapacitás átirányítható a belső piacra, olyan ágazatokba, melyek a helyi fogyasztókat szolgálják ki. A külkereskedelmi kapcsolatoknak ugyanakkor a jövőben is fontos szerepet szánnak a kínai vezetők (bezárkózásról, befelé fordulásról tehát távolról sincs szó).

2.2.3. Japán és Dél-Korea⁴

Japán, a II. világháború után – a kelet-ázsiai országok közül elsőként – rendkívül gyors gazdasági növekedést ért el az export-orientált iparosítási stratégiájának köszönhetően, és az 1970-es évekre felzárkózott a fejlett nyugati országok mellé, és azóta is a világgazdaság egyik vezető feldolgozóipari termelőjének és exportőrének számít, jelenleg a világ negyedik legnagyobb gazdasága. A Japánnal foglalkozó kutatás elsősorban az ország gazdasági növekedésének közel két évtizedére koncentrált, amelyet három szakaszra bontva vizsgáltunk: (1) tartós, de alacsony gazdasági növekedés (2002-2007), (2) a globális pénzügyi és gazdasági válság hatása, majd a kilábalás (2008-2010), (3) a válság utáni tendenciák és kilátások. Az 1990-es évektől kezdve a japán gazdaság – jellemzően stagnál, vagy nagyon alacsony növekedést mutat. Közvetlenül a világgazdasági válságot megelőző expanziós időszakban – 2002 és 2007 között – az export és az általa generált vállalati befektetések hajtották Japán gazdasági növekedését, amely a fejlett országok (USA, EU) világgazdasági válság alatt visszaeső importkereslete miatt kifulladt.

Kelet-Ázsiából – Japán mellett – Dél-Koreát is bevontuk a kutatásba, amely az első körös újonnan iparosodott országok (kistigrisek) közé tartozik. Dél-Korea az 1960-as évektől rendkívül gyors gazdasági növekedést ért el az export-orientált iparosítási stratégia alkalmazásával, és az 1990-es évekre fejlett országgá vált. Dél-Korea – Japánhoz hasonlóan – a világ egyik legjelentősebb feldolgozóipari termelője és exportőre. A kutatás – Dél-Korea esetében is – elsősorban az elmúlt két évtized gazdasági növekedésére koncentrált. A dél-koreai gazdaság növekedési üteme – a gyenge belső kereslet miatt – az 1997-1998-as ázsiai pénzügyi válságot követően lelassult, majd – a külső kereslet (fejlett országok) kedvezőtlen alakulásának köszönhetően – a 2008-2009-es globális pénzügyi és gazdasági válság után még tovább lassult.

Japán és Dél-Korea gazdasági növekedésével kapcsolatosan az alábbi kutatási eredmények emelhetők ki:

a) A világgazdasági válságot követően egyértelműen látszik, hogy Kelet-Ázsia és azon belül Japán fejlett országokba irányuló (USA, EU) exportjára alapozott növekedési modell nem fenntartható. A világgazdasági válság jelentősen visszavetette a fejlett országok keresletét, illetve annak növekedési ütemét. Ugyanakkor Japán és a többi kelet-ázsiai ország is keresi exportjának élénkítési lehetőségeit. Ennek potenciális eszközei a szabadkereskedelmi megállapodások.

⁴ Lásd Völgyi, 2018a és Völgyi 2018b.

Japán részese/tárgyaló partnere olyan mega szabadkereskedelmi megállapodásoknak, mint az RCEP (Regional Comprehensive Economic Partnership), TPP (Trans-Pacific Partnership) (jelenleg TPP11, vagyis TPP az USA nélkül), illetve a Japán-EU Szabadkereskedelmi Megállapodás. (A kutatás lezárását követően Japán aláírta az EU-val a szabadkereskedelmi megállapodást, illetve az Egyesült Államok nélkül aláírta a TPP utódjának számító CPTPP-t (Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership-et) is. Ezenkívül Japán (késztermék) exportjának Kelet-Ázsián belüli növekedési lehetőségeit is reméli, többek között Kína lakossági fogyasztást ösztönző intézkedéseinek következtében.

A világgazdasági válság utáni időszakban – a már fentebb említett – Kelet-Ázsiára jellemző, fejlett országok keresletére (nagymértékben) támaszkodó növekedési modell Dél-Korea esetében sem fenntartható. Dél-Korea talán annyival jár Japán előtt az exportösztönzésében (fenntartásában), hogy kisebb gazdaság révén könnyebben kötött szabadkereskedelmi megállapodásokat az USA-val és az EU-val (és Kínával is). Valamint Japánhoz hasonlóan, Dél-Korea is keresi a belső regionális növekedési lehetőségeket, amelyek az egyes országok (pl. Kína) belső kereslet élénkítéséből adódhatnak.

b) Az export és az abból eredő gazdasági növekedés Japán számára továbbra is fontos. Ugyanakkor az is látszik, hogy a 2012-ben bevezetett, *abonomics*-ra keresztelt gazdaságpolitika egyik fő pillérét olyan strukturális reformok alkotják, amelyek a japán belső kereslet élénkítését szolgálják. Ezekre már az 1990-es évek óta szükség lenne Japánban, mivel a GDP kevesebb, mint 20 százalékat kitevő exportra alapozva nem lehet gazdasági növekedést elérni, annak mértékét növelni.

Az export Dél-Korea számára is fontos tényező marad gazdaságának növekedése szempontjából. Csak annak gazdasági növekedést stimuláló hatása jóval mérsékeltebb lesz. Ugyanakkor Dél-Korea – Japánhoz hasonlóan – a belső keresletet is kívánja ösztönözni, amely az 1990-es évek vége óta alig növekszik. Akár csak Japán esetében ehhez strukturális reformok végrehajtása szükséges, amelyek már látszanak *Pak* és még inkább *Mun* vezette kormány gazdaságpolitikájában.

c) A japán és a dél-koreai kormány a gazdasági növekedés forrásainak kiegyensúlyozására törekszik, mivel egyértelmű, hogy az export oldaláról nem várható a világgazdasági válságot megelőző növekedést erőteljesen stimuláló hatás visszatérése. A gyenge belső kereslet több évtizede tartó állapotának

kezelése érdekében a strukturális reformok mára halaszthatatlanná váltak, annak érdekében, hogy egyáltalán valamilyen mértékű gazdasági növekedést fel tudjon mutatni Japán, és ez kisebb mértékben, de Dél-Koreára is igaz.

2.2.4. India⁵

Az 1990-es évektől kezdve indult be a reformkorszak és vele a gazdasági nyitás Indiában. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) felügyelete mellett indult el a gazdaság liberalizációja, később pedig a privatizáció. Az indiai állam visszavonult a gazdaság közvetlen irányításából, és új szerepet talált abban, hogy a nagyobb vállalatoknak segített kijutni a világpiacra, hogy azok a globális értékláncokba tudjanak megfelelő formában beintegrálódni. Ez a politika sok szempontból sikeresnek volt tekinthető, hiszen az indiai vállalatok számos iparágban, illetve szolgáltató szektorban szakosodtak a globális értékláncok munkamegosztásába. Ebben eddig a jármű és a gyógyszeripar, valamint a pénzügyi és IT szolgáltató szektor vállalatai járnak élen. Ezekben az iparágakban már nem csak a fejlődő térségek piacain képesek az indiai vállalatok piacszerzésre, de egyre nagyobb mértékben tudják célba venni az amerikai és az európai piacokat. Az Európai Unió belső piacához való hozzáférésben számos indiai vállalat használja előszeretettel a kelet-közép-európai országokat ugródeszkeként, ezért szolgáltató központokat és feldolgozóipari telephelyeket helyeznek át ebbe a régióba. Kelet-Közép-Európa ugyanakkor önmagában nem érdekes az indiai vállalatok számára, sokkal inkább fontosak azok a globális cégek, amelyek értékláncai ebben a térségben terjeszkednek. A globális terjeszkedésnek köszönhetően javultak a technológiai hozzáférés feltételei, és India egyre nyitottabbá vált a külkereskedelmében. A GDP arányában számított külkereskedelmi ráta nagyobb nyitottságot mutat, mint Kína, Japán vagy az USA esetében. India tehát integrált részévé vált a világgazdaságnak.

A világgazdasági nyitással India technológia- és tőkefüggősége ugyanakkor érdemben nem enyhült, sőt egyes kutatások szerint még fokozódott is. Ma még nagy kérdés, hogy a technológiai létrán történő feljebb lépéshez mit tudhat hozzátenni az állam, illetve milyen irányba kellene átszakosodnia a legnagyobb indiai vállalatoknak ahhoz, hogy jobb pozícióba kerüljenek a globális értékláncok hierarchiáján belül. Kérdéses az is, hogy a világgazdaságban zajló folyamatok, a termelési hálózatok és értékláncok átrendeződése segíteni fogja-e

⁵ Lásd Gerőcs, 2018.

a feljebb jutást, vagy a szakosodás egy adott fejlettségi szinten megreked. Ez esetben India a közepesen fejlett országok csapdájában ragadna. Ugyanakkor megvan annak is a lehetősége, hogy India Kínához hasonlóan folytatni fogja a világgazdasági nyitást, amiben a saját modernizációs céljait szemmel tartva fogja tudni korrigálni a világgazdasági integrációból származó hátrányokat.

2.2.5. Törökország⁶

Törökország esetében a nyolcvanas években meginduló exportorientáció a kétezres évek után vált sikeressé. A javuló európai kapcsolatok (vámunió, csatlakozási remények, növekvő európai befektetések) és a versenyképességet javító reformok alapvető módon járultak hozzá ehhez. A török politika a pragmatikus "kereskedő állam" megközelítéssel igyekezett jó lehetőségekhez juttatni az exportban érdekelt török vállalatokat. A 2008-as válságot követően, az európai kereslet visszaesése miatt a "keleti nyitás" tűnt járható alternatívának, amit elsősorban a magas olajárak miatt növekvő orosz, közel-keleti, közép-ázsiai kereslet erősített. Az elmúlt években azonban kifulladt ez a stratégia, az olajár esése és a külpolitikai változások miatt is megváltoztak a prioritások, a kormányzati politikában a gazdasági racionalitás helyett felerősödtek a biztonsági, külpolitikai szempontok.

Az utóbbi években megnőtt a belső kereslet bővítésének jelentősége a török növekedési stratégiában, ami részben a politikai támogatottság növelését célzó politika eredménye. A külpolitikai helyzet (szíriai polgárháború) rontotta az ország gazdasági lehetőségeit, így a kormányzat, saját legitimációjának erősítése érdekében, a belső kereslet ösztönzésével igyekezett felpörgetni a gazdaságot (részben sikeresen, 2017-ben 7% fölötti volt a GDP növekedés).

A belső kereslet legerősebb szegmensét az építőipari beruházások jelentették, ami azonban az ország termelékenységét kevésbé javította. A beruházások jelentős részben külső finanszírozást igényeltek, növelve ezáltal az ország folyó fizetési mérleg hiányát, és kitettségét. A feldolgozóipari beruházásokra – különösen az FDI 75%-át adó európaiak esetében – negatív hatással volt a (politikai, külpolitikai, gazdasági értelemben is) bizonytalanabbá váló környezet. A kormányzat megpróbálta befolyásolni a monetáris politikát, és alacsony kamatlábakkal ösztönözni a beruházásokat és felpörgetni a gazdaságot, azonban a romló külső feltételek mellett (emelkedő olajárak és nemzetközi kamatlábak)

⁶ Lásd Szigetvári, 2018.

ezzel jelentős mértékben rontotta a török gazdaság megítélését (emelkedő infláció, növekvő folyó fizetési mérleghiány, romló hitelbesorolás stb.).

Összességében elmondható, hogy a korábbi évek exportorientált stratégiája sikeres volt, számos nemzetközileg is versenyképes vállalat, termék és szolgáltatás biztosította ennek fenntarthatóságát. A 80 milliós Törökország esetében a belső kereslet jelentőségének növelése mindenképpen reális alternatíva, ugyanakkor a magas külső finanszírozási igény és az ebből adódó romló egyensúlyi mutatók is megkérdőjelezzik ennek fenntarthatóságát. A keleti nyitás kapcsán jól látható, hogy az még a kelet felé földrajzi helyzeténél fogva is jóval beágyazottabb török gazdaság esetében sem tudott reális alternatíva lenni, az elmúlt években jelentősen csökkent a reláció súlya, és visszaerősödött az EU országokkal folytatott kereskedelem. A feltörekvő gazdaságok, így Törökország esetében is, az ország romló politikai megítélése hatványozottan negatívan hat vissza gazdasági lehetőségeire. A gazdasági racionalitások helyett más – pl. biztonsági – tényezők előtérbe kerülése szintén rontja az ország hosszú távú versenyképességi kilátásait. A belső kereslet ugyanakkor még egy 80 milliós ország esetében sem jelenthet feltétlenül fenntartható alternatívát az exportorientált gazdasági fejlődésnek.

2.3. Tanulságok Magyarország számára

Magyarország esetében nem csak lehetőség, de szükségszerűség is az exportorientáció. Az elmúlt évtizedekben, de különösen a válság éveiben egyértelműen a külföldi tőkére és a multinacionális vállalatok feldolgozóipari tevékenységére alapozott export húzta a magyar gazdaságot, s kisebb mértékben az agrárgazdaság. Az exportorientáció nemcsak az exportbevételeket növelte, de a termelést, a foglalkoztatást, a munkatermelékenységet, az adóbevételeket és a technológiai fejlődést is.

Ugyanakkor az exportorientáció fenntartásának szigorú feltételei vannak: olyan gazdaságpolitikát kell folytatni és olyan gazdasági, politikai, jogi és társadalmi környezetet kell teremteni, ami nem elriasztja, hanem vonzza a külföldi tőkét és a multinacionális vállalatokat. Az adókulcsok nagyságánál sokkal fontosabb a kiszámíthatóság, a bizalom, a tervezhetőség.

A belső fogyasztás bővülésére alapozott gazdaságstratégia egy kis, nyitott gazdaság esetében csak az exportorientáció kiegészítéseként értelmezhető. Különösen akkor, ha a belső kereslet bővülésének olyan akadályai vannak, mint a lanyha lakossági és vállalati kereslet, az alacsony megtakarítások, a keresletet

aligha növelő adórendszer, az alacsony aktivitási ráta, a nyugdíjasok magas aránya, a vállalatok forráshiánya, a tőkemenekítés és az EU-s források bizonytalansága.

Nemcsak az elméletből, de az esettanulmányokból is levonhatók tanulságok a magyar gazdaság számára. Tekintettel azonban arra, hogy vizsgálatunk tárgyai olyan országok voltak, amelyek sokkal inkább különböznek, mint hasonlítanak Magyarországra (gondoljunk csak az országok méretére, a lakosság számára, a világgazdasági súlyra), így igen sok esetben nagyon nehéz volt közvetlen tanulságot találni, de mivel ugyanazon világgazdaság részesei vagyunk valamennyien, így az ezekben az országokban bekövetkező stratégiaváltásokat Magyarországnak is nyomon kell követnie, hogy legyen mihez alkalmazkodni, illetve, hogy az adódó (például kereskedelmi) lehetőségeket kihasználhassuk.

Talán a *japán* és a *dél-koreai* esetből volt a legnehezebb közvetlen következtetést levonni Magyarország számára, mivel ez a két ország merőben eltérő gazdasági struktúrával rendelkezik. Mindkét ország gazdasága a hazai tulajdonú nagyvállalatok nemzetközileg versenyképes exportjára és a nekik beszállító KKV-kra épít, illetve a globális értékláncokban irányítói pozícióval rendelkeznek, vagyis az ő vállalataik látnak el alkatrészekkel, részegységekkel, tőkejavakkal és tőkével (közvetlen külföldi befektetések formájában) más országokat, amelyek alapvetően összeszerelő tevékenységet végeznek a globális értékláncban (ilyen Magyarország is). Ugyanakkor a gazdasági növekedés forrásainak kiegyensúlyozására irányuló törekvések megfontolásra érdemesek: az export, a beruházások és a belső kereslet növekedésben játszott szerepét hazánkban sem árt újragondolni - az exporttól, a külföldi tőkétől, a multinacionális vállalatoktól való túlzott függés csökkentése érdekében. A "keleti nyitás" politikája keretében pedig azt lenne érdemes megvizsgálni, hogy a kelet-ázsiai országoknak a belső kereslet élénkítésére irányuló intézkedései milyen lehetőségeket kínálhatnak a nemzetközileg versenyképes exporttermékkel rendelkező magyar vállalatok számára.

A *kínai* gazdasági stratégia(váltás) üzenete, hogy időről-időre újra kell gondolni a növekedési stratégiát, időben észre kell venni az intő jeleket (Kína esetében ez a 2000-es évek elején megtörtént, holott akkor még az export szerepe kifejezetten jelentős volt a GDP-ben, illetve a GDP-növekményben) és annak megfelelően cselekedni. Egy korábban sikeres, de kifulladásban lévő stratégia további erőltetése nem csupán a növekedés fokozatos lassulását eredményezi,

hanem olyan strukturális problémák megjelenéséhez járulhat hozzá, amelyek kiegyensúlyozatlanná, instabillá is teszik a növekedést.

A *brazil* eset közvetett üzenete, hogy Magyarország számára nagy lehetőség az Európai Unió, aminek fejlesztési forrásait és „jó példáit” érdemes kihasználni. Magyarországot méretei és földrajzi fekvése a nemzetközi gazdaságba ágyazódásra predesztinálja. Ugyanakkor vannak olyan adottságai, amelyeket a józan ész alapján nem lehet (lett volna szabad) feladni a belgazdaságból (főként az agrárium területén, de a technológiai fejlődésben fontos szerepet játszó egyes feldolgozóipari ágazatokban sem). Nemzetgazdasági és nemzetbiztonsági okokból is helyeselhető a nagy ellátórendszerek (víz, gáz, villany), illetve közlekedési infrastruktúra (pl. vasút) állami kézben tartása, a minimálbér-emeléssel a belföldi kereslet élénkítése, a szegénység enyhítése. A brazil példa ez utóbbiak és az állami ipari, infrastrukturális beruházások felzárkózást segítő hatásait húzza alá, beleértve a sokat vitatott olimpiát, amelyhez Magyarországon már több erre használható létesítmény is felépült, illetve megvan a mobil (elbontható) építkezés technológiája. Az ilyen beruházások társadalmi ellenőrzésével el lehet érni, hogy az állami pénzek kezelése körüli zavarok és korrupció csökkenjen, és így azok a lehető legnagyobb mértékben az ország felzárkózását, a lakosság életszínvonalának növekedését szolgálják.

India esetében a magyar gazdaságstratégiának arra a lehetőségre kell tudnia reagálnia, hogy India belső piaca egy olyan kis ország, mint Magyarország számára szinte kimeríthetetlennek tűnik. A nagy belső piac ellenére a helyi infrastruktúra – beleértve az oktatási szegmens bizonyos részeit – továbbra is fejletlennek tekinthető. A magyar cégeknek a legjobb esélyei a beruházásokra az infrastruktúra fejlesztésben lehet: útépítés, metró- és villamos hálózat fejlesztése, mezőgazdaság és vízgazdálkodáshoz kapcsolódó beruházások. A gyógyszeripar és esetleg a bank és ingatlanszektor lehetnek azok a területek, ahol a magyar vállalkozások labdába rúghatnak az indiai piacon. Ezek elősegítéséhez fontos a két ország közötti bilaterális kapcsolatok megerősítése, hiszen a legtöbb fejlesztés ma is közbeszerzésekhez kötődik Indiában. Ezeken elindulni nem könnyű, hiszen mind a szabályozói környezet, mind pedig a megfelelő kapcsolatok hiánya versenyhátrányt jelent a kívülről jövő cégek számára. A magyar külgazdasági stratégia abban segíthet, hogy ezeket a versenyhátrányokat leküzdhessék a hazai cégek.

A *török* eset arra világít rá, hogy a keleti nyitás még a kelet felé földrajzi helyzeténél fogva is jóval beágyazottabb török gazdaság esetében sem tudott

reális alternatíva lenni, az elmúlt években jelentősen csökkent a reláció súlya és visszaerősödött az EU országokkal folytatott kereskedelem. A feltörekvő gazdaságok, így Törökország esetében is, az ország romló politikai megítélése hatványozottan negatívan hat vissza gazdasági lehetőségeire. A gazdasági racionalitások helyett más (pl. biztonsági) tényezők előtérbe kerülése szintén rontja az ország hosszú távú versenyképességi kilátásait. A belső kereslet még egy 80 milliós ország esetében sem jelenthet feltétlenül fenntartható alternatívát az exportorientált gazdasági fejlődésnek.

3. A kutatás terv megvalósítását korlátozó és segítő tényezők

A kutatás zökkenőmentes lebonyolítását két tényező akadályozta. Egyrészt a kutatók erőteljes fluktuációja, új kutatók felkutatása és a kutatásba történő bevonása, másrészt a kutatás vezetőjének nagyfokú látásvesztése. Ugyanakkor a megmaradt, illetve az újonnan felállt kutató team kiváló munkát végzett. A kutatók (név szerint: Artner Annamária, Gerőcs Tamás, Szigetvári Tamás, Szunomár Ágnes és Völgyi Katalin) nem csak szakmai jártasságukról, a téma iránti elkötelezettségükről, de önzetlenségükről is tanúbizonyságot tettek, hiszen az OTKA-szabályzat nem teszi lehetővé tanulmányok honorálását. Mivel a kötet szerzői az MTA KRTK Világgazdasági Intézet munkatársai, így a közös munka növelte az intézeten belüli kohéziót. Külön öröm, hogy az alkotómunkában nem csak tapasztalt kutatók vettek részt, hanem lelkes és tehetséges fiatalok is, akikre a jövőben is számítunk.

Köszönjük az OTKA-nak a kutatás finanszírozását és az Akadémiai Kiadónak a kutatás eredményeit tartalmazó kötet megjelentetését.

Hivatkozások

Artner, Annamária (2018): Brazília útkeresése: belföldi piac vagy exportorientáció?, in.: Kiss, Judit (szerk.): *Stratégiaaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés*, Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó, pp. 105-142.

Felipe, Jesus – Lim, Joseph (2005): Export or Domestic-led Growth in Asia? Asian Development Bank, *ERD Working Paper Series*, No. 69, May 2005

Gerőcs, Tamás (2018): India világgazdasági integrációja, in.: Kiss, Judit (szerk.): *Stratégiaaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés*, Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó, pp. 143-178.

Kiss, Judit (2018): Stratégiaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés, in.: Kiss, Judit (szerk.): *Stratégiaaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés*, Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó, pp. 9-42.

Szigetvári Tamás (2018): Exportorientáció és belső piac a török növekedési stratégiában, in.: Kiss, Judit (szerk.): *Stratégiaaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés*, Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó, pp. 179-210.

Szunomár, Ágnes (2018): Kína: az exportorientált fejlődés vége,, in.: Kiss, Judit (szerk.): *Stratégiaaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés*, Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó, pp. 80-104.

Völgyi, Katalin (2018a): A belső és a külső kereslet szerepe Japán gazdasági növekedésében, in.: Kiss, Judit (szerk.): *Stratégiaaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés*, Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó, pp. 43-62.

Völgyi, Katalin (2018b): Gazdasági növekedés Dél-Koreában: export versus belső kereslet általi vezéreltség, in.: Kiss, Judit (szerk.): *Stratégiaaváltás a világgazdaságban. Exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés*, Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó, pp. 63-79.